

Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010

Πρακτικά

**Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο
(από το 1204 έως σήμερα)**

Τόμος Ε'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2011

Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)
Identities in the Greek world (from 1204 to the present day)

Τόμος Ε΄

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΕΝΣ
E-mail: dimadis@zedat.fu-berlin.de

ISBN (vol.) 978-960-99699-7-0

ISBN (set) 978-960-99699-0-1

Σελιδοποίηση – τυπογραφική φροντίδα:
Κωστής Ψυχογιός (pezanos@otenet.gr)

Copyright © 2011:

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών (ΕΕΝΣ)

European Society of Modern Greek Studies

www.eens.org

Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών
Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010

Πρακτικά

**Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο
(από το 1204 έως σήμερα)**

Τόμος Ε'

Επιμέλεια:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών
Αθήνα 2011

4th European Congress of Modern Greek Studies
Granada, 9-12 September 2010

Proceedings

***Identities in the Greek world
(from 1204 to the present day)***

Vol. 5

Edited by
Konstantinos A. Dimadis

European Society of Modern Greek Studies
Athens 2011

Η μνήμη της δεκαετίας 1940–1950 στη διαδικασία συγκρότησης παροντικών πολιτισμικών ταυτοτήτων

Κωνσταντίνα Μπάδα

Περίληψη

Με την άποψη ότι η μνήμη κατασκευάζει το παρελθόν στο παρόν, συνιστά δηλαδή μια παροντική δράση, επιχειρείται να εντοπισθούν οι σημασίες και τα νοήματα που αποκτά η μνήμη της δεκαετίας για τη συγκρότηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων του παρόντος, ταυτοτήτων στη βάση του φύλου, ταυτοτήτων τοπικών, πολιτικών κλπ. Η δεκαετία του 1940 αποτελεί μια προνομιακή ιστορική περίοδο για να μελετηθούν ζητήματα της ιστορίας και της μνήμης της, επειδή αφενός συνδέεται με γεγονότα τα οποία είχαν καθοριστική επίδραση στην ελληνική κοινωνία και αφετέρου επειδή αποτέλεσε το κατεξοχήν πεδίο ανάδυσης της ατομικής μνήμης και συγκρότησης της συλλογικής μνήμης μέσα από τη σύγκρουση αντίπαλων αφηγήσεων, εμπειριών και αναμνήσεων. Καταρχήν επισημαίνεται ότι η εμπειρία της περιόδου μόλις πρόσφατα έγινε αφηγήσιμη και από τότε οι υπάρχουσες σιωπηλές μνήμες έρχονται στην επιφάνεια, συγκροτούν παροντικές ταυτότητες και είναι δουλειά του ερευνητή να προσδιορίσει τις λειτουργίες και τις σημασίες τους να βρει μέσα από αυτές την ιστορία στο σύνολό της. Ποιο είδος μνήμης υπήρχε και υπάρχει γύρω από την κατοχή, την αντίσταση, τον εμφύλιο. Πώς θυμούνται τον πόλεμο; Όχι τόσο τι θυμάται από αυτόν ακριβώς (πραγματολογική μνήμη), αλλά με ποιες αξίες και διδάγματα συσχετίζεται η ανάμνηση (η μνήμη ως λειτουργία) και γιατί (διαδικασία κοινωνικοποίησης).

Τα δεδομένα της έρευνας αντλούνται από καταγεγραμμένες ιστορίες ζωής και από προφορικές μαρτυρίες ανδρών και γυναικών που βίωσαν την εμπειρία του πολέμου, της κατοχής, της αντίστασης και του εμφυλίου. Αφού καταρχήν επισημανθεί ότι η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της ομάδας όπου το άτομο ανήκει και ως εκ τούτου το άτομο ανακαλεί και ανασυγκροτεί το παρελθόν πάντα ως μέλος μιας ομάδας ή ως φορέας μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους, και επίσης ότι η μνήμη, ως παροντική δράση, γίνεται αντιληπτή ως διαδικα-

σία της σχέσης παρελθόντος και παρόντος και επομένως ότι οι παραγόμενες αναπαραστάσεις του παρελθόντος συνιστούν μια μορφή κοινωνικής δράσης στο παρόν και δι' αυτών συγκροτούνται ή υποστηρίζονται οι διάφορες μορφές της πολιτισμικής ταυτότητας του παρόντος, γίνεται στη συνέχεια η ανάλυση του υλικού που έδωσε η ατομική/συλλογική κατά βάση μνήμη και οι αναπαραστάσεις του εαυτού. Από την ως τώρα έρευνα προκύπτει ότι η μνήμη της δεκαετίας προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό την ταυτότητα του παρόντος με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Στις γυναίκες π.χ. οι μνημονικές αναφορές στη δεκαετία, επαναλαμβανόμενες και κοινές στις περισσότερες, εμφανίζονται να συνιστούν το επιλεγμένο πεδίο δράσης μέσω του οποίου νοηματοδοτούσαν τη δική τους ζωή, εξέφραζαν την αίσθηση του εαυτού τους στην ιστορία, και αναδείκνυαν διάφορες και διαφορετικές όψεις της γυναικείας ταυτότητας, όπως αυτή της καθημερινά αγωνιζόμενης γυναίκας, της ενσυνείδητης αριστερής ή της δεξιάς, της δυνατής και απελευθερωμένης γυναίκας, της μητέρας ή εκείνης που θυσιάζεται για το καλό των άλλων, της αδελφής, της αλληλέγγυας γυναίκας κ.λπ.

Εισαγωγή:

Η Μνήμη και η πολιτισμική ταυτότητα ως σχέση και ως πεδίο έρευνας

Τις τελευταίες δεκαετίες εκδηλώνεται μια έκρηξη μνήμης¹ η οποία, με οποιαδήποτε μορφή και αν αυτή εκφράζεται – από τις πιο δηλαδή υλικές εκφάνσεις της έως τις πιο «φαντασιακές» που εδρεύουν στην ατομική ιστορία ζωής, στην λαϊκή παράδοση, στο χώρο της λογοτεχνίας, στα υλικά αντικείμενα συμμετέχει με πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία συγκρότησης των πολιτισμικών ταυτοτήτων του παρόντος. Η πολιτισμική δε ταυτότητα δεν αποτελεί παρά τον κοινό τόπο μιας συλλογικής ταυτότητας. Το πολυδιάστατο φαινόμενο της μνήμης και της σχέσης της με κάθε λογής ταυτοτήτων έχει επίσης απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό την έρευνα. Το επίκεντρο ειδικότερα του ιστορικού-ανθρωπολογικού ενδιαφέροντος² έχει

1 Θεωρητικοί της μνήμης υποστηρίζουν ότι αυτό το πυκνό φαινόμενο παραγωγής κάθε λογής μνημονικών τόπων οφείλεται στο γεγονός ότι έχει εξασθενήσει η ζωντανή μνήμη των κοινωνιών, αυτή δηλαδή που μεταβιβαζόταν παραδοσιακά μέσα από την οικογένεια και τις τοπικές συλλογικότητες, τις εθνικές, θρησκευτικές επίσης συλλογικότητες και τις μεγάλες αφηγήσεις τους. Έχουν συρρικνωθεί τα «περιβάλλοντα μνήμης» και έχουν επίσης αλλάξει οι τρόποι με τους οποίους διαμορφώνεται η κοινωνική μνήμη, οι τρόποι επίσης που μεταβιβάζεται, ενώ έχουν αλλάξει και οι φορείς της και τα περιεχόμενά της. Βλ. ειδικότερα Pierre Nora, "Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire", *Représentations*, 1989, 26: 7-24.

2 Αναφέρονται στη συνέχεια κάποιες βασικές μελέτες περί της μνήμης που άνοιξαν και προώθησαν τον επιστημονικό διάλογο στις επιστήμες που μελετούν την κοινωνία

σχεδόν μετατεθεί προς τη μελέτη της μνήμης και της υποκειμενικότητας και προς τη μελέτη των πολιτισμικών μορφών και διαδικασιών διά των οποίων τα άτομα εκφράζουν την αίσθηση του εαυτού τους στην ιστορία. Η μνήμη ειδικότερα (ως συλλογική, κοινωνική, ιστορική) αναγνωρίστηκε ως ο καταλύτης για την ευρύτερη διεπιστημονική σύγκλιση³ «στο επίπεδο

και τον πολιτισμό. Halbwachs, Maurice, *The Collective Memory* [1950]. New York and London, Harper and Row 1980· Popular Memory Group, «Popular Memory: Theory, Politics, Method», in: R. Johnson (ed.), *Making Histories*, 1982· Nora P. (éd.), *Les Lieux de la memoire*, Paris, Gallimard 1984–1992· Jacque Le Goff και Pierre Nora, *Constructing the Past. Essays in Historical methodology*, Cambridge, Cambridge University Press 1985· L. Passerini, *Fascism in Popular Memory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987· Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989· Joanne Rappaport, *The Politics of Memory: Native Historical Interpretation in the Colombian Andes*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990· Allesandro Portelli, *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories*, New York, State University of New York Press, 1991· James Fentress και Chris Wickham, *Social Memory*, Oxford 1992· J. Fentress και Ch. Wichham, *Social Memory. New perspectives of the past*, Oxford 1992· Samuel, Raphael, *Theatres of Memory*, vol. 1: *Past and Present in Contemporary Culture*. London: Verso, 1994· Radstone S. και Hodgkin K. (eds), *Regimes of memory*, London, Routledge Studies in memory and narrative, 2003.

Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Anna Collard, «Διερευνώντας την 'κοινωνική μνήμη' στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, 357-390. Βλ. επίσης Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998· Ρ. Μπενβενίτσε, «Μνήμη και Ιστοριογραφία», στο: Ρ. Μπενβενίτσε – Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995), Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1999· Λ. Πασσερίνι, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ – Ιωάν. Λαλιώτου – Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Νεφέλη 1998· Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, επιμ. Κ. Μπάδα – Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα, Πιλέθρον 2002· Σταυρίδης Σταύρος (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2006. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι συνεντεύξεις του Pierre Nora, "Τόποι μνήμης", *Ίστωρ* 14 (2005), σ. 179-198, του Ζεράρ Νουαριέλ, "Τρόποι μνήμης", *Ίστωρ* 14 (2000), σ. 199-200 και της Λουίζας Πασσερίνι, "Τρόποι γραφής", *Ίστωρ* 14 (2005), σ. 211-223.

- 3 Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος θεώρησε την προφορική ιστορία ως το κατεξοχόν επιστημονικό πεδίο που διαμορφώθηκε από τις σχέσεις ιστορίας, λαογραφίας και ανθρωπολογίας, από το διάλογο δηλαδή που άνοιγε το αντικείμενό της, η προφορική και γραπτή μνήμη, με άλλα λόγια η διαδικασία σχέσης παρελθόντος και παρόντος. Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Αθήνα, Πορεία, 1993, σ. 225-270.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι η σύνδεση των επιστημών λαογραφίας, της ανθρωπολογίας / εθνοανθρωπολογίας και ιστορίας με την προφορική ιστορία επιτεύχθηκε από διαφορετικά σημεία σύγκλισης. Της λαογραφίας / προφορικής ιστορίας, επιτεύχθηκε μέσω του κοινού τους παρονομαστή, του προφορικού λόγου και της συλλογικής ανεπίσημης κατά βάση μνήμης, που μορφές της η λαογραφία έτσι κι αλλιώς μελετούσε, η σύνδεση

του αντικειμένου». Το οποίο είναι το επιλεγμένο παρελθόν της μνήμης⁴ και οι τρόποι με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα συλλαμβάνουν και αναπαριστούν το παρελθόν, καθιστούν αυτό πεδίο δράσης που συμμετέχει δυναμικά στη διαδικασία συγκρότησης των συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων του παρόντος⁵. Επισημαίνεται ότι στη μελέτη της μνήμης και της υποκειμενικότητας συνέβαλε σημαντικά η ανανέωση του ιστοριογραφικού λόγου, αφότου αυτός στράφηκε και προς την ανάδειξη νέων ιστορικών υποκειμένων και την μελέτη του ρόλου τους στην ιστορική μεταβολή. Πρόκειται γι' αυτά τα υποκείμενα που ήταν μακριά από τις γραπτές και επίσημες πηγές (γυναίκες, παιδιά, εργάτες, μετανάστες κλπ), έτσι διαμορφώθηκε ένα νέο πεδίο μελέτης και ιστορικής αφήγησης, ερμηνείας επίσης της κοινωνικής αλλαγής που συνδέθηκε με την προφορικότητα και τη μνήμη, ατομική αλλά κατά βάση συλλογική, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και με την αποκατάσταση τελικά της υποκειμενικότητας ως ιστορίας⁶.

Το υλικό της έρευνας

Προέκυψε έτσι μια γενικότερη στροφή των επιστημών προς τη μελέτη της μνήμης και της βιωμένης εμπειρίας των ανθρώπων. Οι βιο-αφηγή-

---

της ανθρωπολογίας / προφορικής ιστορίας επιτεύχθηκε μέσω του κοινού επίσης παρονομαστή της έρευνας πεδίου, ενώ η σύνδεση της ιστορίας και της προφορικής ιστορίας επιτεύχθηκε διά του κοινού τους επίσης παρονομαστή που είναι η ενασχόλησή τους με το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής και τους μηχανισμούς της.

- 4 Υπό αυτήν την έννοια γίνεται φανερό ότι η μνήμη δεν αναπαριστά το παρελθόν «όπως πραγματικά συνέβη», αλλά είναι «κατασκευή» υπό την επίδραση του παρόντος – μια ιδέα που πρωτοδιατυπώνεται από τον Maurice Halbwachs και διαδίδεται ευρύτατα μέσα από τη «νέα ιστορία», την κοινωνική ανθρωπολογία και τις πολιτισμικές σπουδές (Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, (Παρίσι, 1950)· αγγλική μετάφραση *Collective Memory*, Νέα Υόρκη 1980).

Στην Ελλάδα την προσέγγιση του παρελθόντος της μνήμης ως κατασκευασμένου παρελθόντος την επιχείρησε καταρχάς η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, ό.π., σ. 261. Για μια γενικότερη παρουσίαση της διαδρομής της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα βλ. Κ. Μπάδα – Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, Εισαγωγή, στο: Thompson Paul, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, επιμ. Κ. Μπάδα – Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, μτφρ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν – Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα, Πλέθρον 2002.

- 5 Βλ. ενδεικτικά, Anna Collard, ό.π.· Θανοπούλου Μ., «Η συλλογική μνήμη ως στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας. Η περίπτωση μιας αγροτικής κοινότητας», στο: Κωνσταντοπούλου Χρ., Μαράτου-Αλιπράντη Λ. κ.ά. (επιμ.), *Εμείς και οι άλλοι. Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, Αθήνα 1999: ΕΚΚΕ – Τυπωθήτω, σ. 215-224. Γενικότερα βλ. Επιστημονικό Συμπόσιο, *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία*, Πρακτικά, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 2003.

- 6 Για την αναγνώριση της υποκειμενικότητας ως ιστορικής έννοιας βλ. γενικότερα Πασσερίνη Λ., *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου, Αθήνα, Νεφέλη 1998.

σεις αφήνουν πολλά περιθώρια στους αφηγητές να δώσουν πιστότερα την αυτο-αναπαράστασή τους, να ανοίξουν με τον δικό τους τρόπο τα μονοπάτια της μνήμης τους και να επιλέξουν τα αξιωμακρινήματα γι' αυτούς γεγονότα⁷. Έτσι ξεπερνούν το επίπεδο των γεγονότων, των δομών και των τρόπων συμπεριφοράς και φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο αυτά βιώνονται, συγκρατούνται στη φαντασία και επαναπροσδιορίζουν ερμηνευτικά το παρελθόν και το παρόν των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων. Υπό αυτήν την έννοια η ατομική μνήμη αναδεικνύεται σε ένα εξέχον αναλυτικό εργαλείο για τη διερεύνηση τόσο της προσωπικής εμπειρίας και της σημασίας της στα πλαίσια της ευρύτερης ιστορίας και κουλτούρας, όσο και του συλλογικού, στο βαθμό που έχει δείχθει ότι η μνήμη ατομική την στιγμή της αφήγησης είναι κατά βάση συλλογική, εφόσον, τα άτομα, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της μνήμης⁸, θυμούνται πάντα ως μέλη της ομάδας που ανήκουν.

Η δεκαετία του 1940 αποτελεί μια προνομιακή ιστορική περίοδο για να μελετηθούν ζητήματα μνήμης⁹ στο βαθμό που αυτή όλο και περισσότερο εξελίσσεται στο κατεξοχήν πεδίο ανάδυσης τόσο της επίσημης, κυρίαρχης μνήμης (εθνικής, κομματικής κ.λπ.), όσο και της ατομικής και της ανεπίσημης συλλογικής μνήμης. Η τελευταία, σε ένα σύνολο «Ιστοριών Ζωής» που έχουν καταγραφεί με την ευθύνη μου, με στόχο τη δημιουργία ενός Αρχείου Ιστοριών Ζωής και Προφορικής Ιστορίας¹⁰, εμφανίζεται έντονα προσδιο-

7 Βλ. ενδεικτικά, Γ. Τσιώλης, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα, Κριτική 2006· Ρέα Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα, Ατραπός 2008.

8 Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, Παρίσι, 1950· αγγλική μετάφραση *Collective Memory*, Νέα Υόρκη 1980. Βλ. επίσης P. Nora, “Memoire collective”, στο: J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (επιμ.), *L'histoire nouvelle*, Retz, Paris 1978, σσ. 73-106, όπου μεταξύ των άλλων η συλλογική μνήμη ορίζεται ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους».

9 Για μια συνοπτική παρουσίαση της έρευνας για την κοινωνική ή συλλογική μνήμη της δεκαετίας βλ. ενδεικτικά, Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), ειδικότερα «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 9-41 και Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», ό.π., σσ. 61-80. Γενικότερα Χ. Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος στη δημόσια Ιστορία*, Αθήνα, Νεφέλη, β΄ έκδ., 2008.

10 Το υλικό συγκεντρώθηκε καταρχάς στο πλαίσιο ενός ερευνητικού προγράμματος που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με τίτλο: «Η συλλογική/κοινωνική μνήμη ενός επαρχιακού αστικού κέντρου του καπνού: το Αγρίνιο και η αγροτική του περιφέρεια στον 20^ο αιώνα» (2002-2004). Η καταγραφή της μνήμης και της προφορικής μαρτυρίας συνεχίζεται και σε άλλους τόπους καταγραφής της μνήμης τους, όπως στα

ρισμένη από τη μνήμη της δεκαετίας του 1940 και με μια τάση αντιλόγου απέναντι στη λογική της αποσιώπησης και της αμνησίας που ίσχυε για τη σημαντική ιστορική εμπειρία της δεκαετίας του '40 ή και αμφισβήτησης των ηγεμονικών αφηγημάτων των επίσημων εκδοχών. Το παραπάνω υπονοεί ότι έχουμε να κάνουμε με δύο τουλάχιστον συλλογικές/ κοινωνικές μνήμες: την επίσημη, κυρίαρχη συλλογική μνήμη που διαμορφώνεται από τα «πάνω», (κράτος, κόμμα κλπ), μεταβιβάζεται και παγιώνεται στο συλλογικό σώμα μέσα από θεσμούς, λόγους, μνημεία και αγάλματα, επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές¹¹ και την ανεπίσημη συλλογική μνήμη, τη μνήμη συνόλων και κοινωνικών ομάδων που έχουν μια κοινή βιωμένη εμπειρία, αλλά δεν έχουν πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Ο Φουκώ ονόμασε αυτή τη μνήμη και το περιεχόμενό της «αντι-μνήμη»¹². Νεώτεροι ερευνητές χωρίς να αναιρούν την ανάπτυξη και την κοινωνική δράση των δύο βασικών μνημών και ειδικότερα «της αντί μνήμης» επισημαίνουν ότι οι δύο αυτές μνήμες στο εσωτερικό τους δεν είναι πάντα ομοιογενείς αλλά να εμπεριέχουν μια πολλαπλότητα επί μέρους και συχνά αντιθετικών όψεών τους, οι οποίες όλες, με τον ένα ή άλλο τρόπο, διαμεσολαβούνται ιδεολογικά και πολιτισμικά¹³.

Οι τόποι αναφοράς

Για τη διερεύνηση της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης της δεκαετίας 1940–1950 και των συγκροτούμενων πολιτισμικών και τοπικών ταυτοτήτων επιλέχθηκε να επικεντρωθεί η έρευνα στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας¹⁴ και ειδικότερα στην πόλη του Αγρινίου και αυτή επεκτείνεται και

Πάννενα και στο Μεσολόγγι.

- 11 Paul Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- 12 Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, επιμ. D.F. Bouchard, μτφρ. Donald F. Bouchard και Sherry Simon, Ithaca NY, Cornell University Press, 1977.
- 13 Βλ. σχετικά για την ύπαρξη και τη λειτουργία των διάφορων μορφών και περιεχομένων της μνήμης, Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», στο: Β. Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο 2008, σσ. 61-80.
- 14 Ήδη με την έκδοση ενός συλλογικού τόμου που έχει ως αντικείμενό του την διερεύνηση της ιστορίας και της μνήμης της δεκαετίας στην Αιτωλοακαρνανία φωτίζονται πολλές πτυχές της τοπικής ιστορίας της δεκαετίας στην προαναφερόμενη περιοχή και αποτυπώνονται οι τοπικές ιστορικές και πολιτισμικές παράμετροι που συγκροτούν την εσωτερική δυναμική του τόπου, αναδεικνύουν εν ολίγοις την τοπική ιδιαιτερότητα, συναρθρούμενη ωστόσο με την γενικότερη πραγματικότητα. Βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα – Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή–Αντίσταση–Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 – 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2010.

στην πόλη των Ιωαννίνων. Επισημαίνεται ότι το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση του τοπικού ακόμα και για αυτή την καθολική ιστορική εμπειρία, ενισχύεται από το γεγονός ότι όλο και συχνότερα η έρευνα αναιρεί την εικόνα περί μιας ενιαίας, γενικής και μονοδιάστατης ιστορίας της δεκαετίας και μνήμης της. Αντίθετα οι επί μέρους μελέτες της τοπικής διάστασης δείχνουν ότι οι τοπικές ιστορίες, υπόκεινται στον πολιτισμό και στην δυναμική του τοπικού πεδίου, ως εκ τούτου παράγουν ιδιαιτερότητες και διαφοροποιημένες ιστορικές εμπειρίες. Είναι ανάγκη επομένως να ανιχνευτούν οι τοπικές ιδιαιτερότητες, συναρτούμενες ωστόσο με την ευρύτερη εμπειρία της οποίας αποτελούν μέρος για να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν η ιστορία και η μνήμη της δεκαετίας.

Η ανάλυση της μνήμης και η συγκρότηση πολιτισμικών ταυτοτήτων (φύλου, τοπικών κλπ)

Προαναφέρθηκε ήδη ότι τα δεδομένα της έρευνας αντλούνται μέσα από την καταγραφή και την ανάλυση ενός συνόλου ατομικών ιστοριών ζωής ανδρών και γυναικών από τις δύο πόλεις. Η καταγραφή και η ανάλυση 150 περίπου ιστοριών ζωής ανδρών και γυναικών από την πόλη του Αγρινίου, δείχνει ότι αν και αυτές οι ιστορίες της ζωής τους αποτυπώνουν μια ποικιλία εμπειριών, θεματικών, αξόνων αναφοράς και αφηγηματικών μέσων που απορρέουν από την κοινωνική τους προέλευση, το φύλο, την τάξη, την ηλικία¹⁵ κλπ των αφηγητών, ωστόσο η μνήμη, διαμορφώνει μέσα από κοινά και επαναλαμβανόμενα αφηγηματικά μέσα, κάποιους κοινούς τόπους μνήμης. Μεταξύ αυτών η μνήμη της κατοχής, της αντίστασης και έμμεσα του εμφυλίου, αποτελούν τα κατεξοχήν επαναλαμβανόμενα και κοινά μνημονικά στοιχεία και είναι αυτά που κατεξοχήν μετατρέπονται σε πεδία δράσης που συμμετέχουν στη διαδικασία συγκρότησης των γυναικείων και των ανδρικών ταυτοτήτων των υποκειμένων σε συνάφεια πάντα με την κοινωνική, την πολιτική και ευρύτερη πολιτισμική τους ταυτότητα. Επισημαίνεται ότι το συστατικό και απαραίτητο στοιχείο της οργάνωσης της μνήμης στις ιστορίες ζωής είναι η χωρική αναφορά, η διάσταση του χώρου που εμφανίζεται να αποτελεί κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση των κοινωνικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και να συνιστά τον ορατό δεσμό του παρόντος με το παρελθόν. Το αστικό τοπίο¹⁶ του Αγρινίου επανέρχε-

15 Η ενήλικη π.χ. τότε γενιά καταθέτει την άμεση μαρτυρία της και ο λόγος είναι περισσότερο αυτοβιογραφικός ειδικότερα όταν οι αφηγητές είναι άνδρες. Όσοι όμως βίωσαν αυτήν την εμπειρία ως παιδιά ή έφηβοι, η μνήμη τους είναι περισσότερο διαμεσολαβημένη από τις κατοπινές εμπειρίες με τα αφηγηματικά μέσα πιο επεξεργασμένα.

16 Χρήστος Μπακάλης, «Πόλη και σύμβολα: ο αστικός χώρος του Αγρινίου πριν και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Κωνσταντίνα Μπάδα – Θανάσης

τα εμφαντικά στις αφηγήσεις: τα καπνοχώραφα, οι καπναποθήκες που έγιναν τόποι εγκλεισμού, φυλακής και βασανιστηρίων, οι σιδηροδρομικές γραμμές, οι πλατείες, το πάρκο, η Αγία Τριάδα ως χώρος συνδεδεμένος με τη φυλακή και τις μαζικές εκτελέσεις, τα Παπαστράτεια Εκπαιδευτήρια, η οδός Παπαστράτου ως ο κεντρικός άξονας της πόλης, ή οι συμβολές οδών, τα επώνυμα καταστήματα, τα καφενεία της πόλης, όλα οριοθετούν γεγονότα, πλαισιώνουν αναφορές, γίνονται χωροθέτες της μνήμης και συνθέτουν το σκηνικό για την περιγραφή γεγονότων που συντάραξαν την κοινωνία της ή καταγράφηκαν ως σημαντικές προσωπικές εμπειρίες.

Περαιτέρω ανάλυση του υλικού δείχνει ότι η ανεπίσημη συλλογική/κοινωνική μνήμη της πόλης προσδιορίζεται βαθύτατα από συγκεκριμένα γεγονότα που συνέβησαν στο Αγρίνιο και στη γύρω περιοχή κατά το τελευταίο έτος της γερμανικής κατοχής το 1944. Πρόκειται για το δραματικό γεγονός της ομαδικής εκτέλεσης των 120 πατριωτών την ημέρα της Μ. Παρασκευής τον Απρίλη του 1944, ο απαγχονισμός των τριών από αυτούς¹⁷ στην κεντρική πλατεία της πόλης με εντολή των Γερμανών και με αιτιολογία την απόδοση αντιποίνων¹⁸, το γεγονός επίσης της αιφνιδιαστικής σύλληψης και άμεσης εκτέλεσης της Μ. Δημάδη, διερμηνέα στο γερμανικό φρουραρχείο, μόλις μερικές μέρες πριν την τυπική αποχώρηση των Γερμανών στις 31 Αυγούστου¹⁹. Σε κάποιες περιπτώσεις το ανασκάλεμα

Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 - 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2010, σσ. 157-198· Κική Σακκά, «*Δύσκολα χρόνια αλλά όμορφα...*»: Μνήμες της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου. Η βιωμένη καθημερινότητα μέσα από τις προσωπικές αφηγήσεις. Μελέτη περίπτωσης δύο γυναικών της αστικής περιοχής του Αγρινίου», στο: Κωνσταντίνα Μπάδα - Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 - 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2010, σσ. 508-518.

17 Οι απαγχονισθέντες ήταν ο Πάνος Σούλος, ο Χρήστος Σαλάκος και ο Αβραάμ Αναστασιάδης. Γενικότερα βλ. Θ. Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και την περιοχή του στα 1944», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του τόπου και του τοπίου. Το Αγρίνιο και η αγροτική του περιφέρεια μέχρι το 1960*, Αθήνα: Μεταίχμιο - Δήμος Αγρινίου, 2003, σσ. 209-216.

18 «*Την 9^η Απριλίου 1944 ο εκ Μεσολογγίου προς Αγρίνιον κατευθυνόμενος σιδηροδρομικός συρμός υπέστη βορείως της Σταμνάς επίθεσιν κομμουνιστικών συμμοριών και επυρπολήθη. Γερμανοί στρατιώτες και συνταξιούχοι Έλληνες πολίτες εφονεύθησαν ή ετραυματίστηκαν, τραυματισμένοι Γερμανοί στρατιώται εφονεύθησαν ή απήχθησαν ανάνδρω. Ως αντίποινα των υπούλων τούτων πράξεων ... ελήφθησαν και εξετελέστησαν τα κάτωθι μέτρα. 1ον. Σήμερα 120 κομμουνιστάι εκ χωριών κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής και εκ Παναιτωλίου, οίτινες ως διεπιστώθη, έλαβον μέρος εμμέσως ή αμέσως εις την εν λόγω πράξιν, ετυφεκίσθησαν ή απαγχονίσθησαν εν Αγρινίω...*, 14 Απριλίου 1944, ο στρατιωτικός Διοικητής των Γερμανικών Μονάδων Ηπείρου». Η Ανακοίνωση τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους του Αγρινίου. Βλ. δημοσίευσή της στην εφημερίδα *Δυτική Ελλάς*, 15.4.1944.

19 Βλ. ενδεικτικά, Φιλ. Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη, ηρωίδα της Εθνικής Αντίστασης*

της μνήμης έφερνε δειλά και το όνομα μιας άλλης γυναίκας, της Κατίνας Χατζάρα²⁰, η οποία εκτελέστηκε μαζί με τους 120 και ήταν η μόνη γυναίκα ανάμεσά τους. Για όλα αυτά τα συμβάντα η μνήμη άμεσα ή έμμεσα εμπλέκει τη συνεργασία κάποιων με τους Γερμανούς και τη δράση των ταγμάτων ασφαλείας. Στην ατομική/συλλογική μνήμη αυτοί οι θάνατοι παίρνουν το χαρακτήρα και το νόημα της αντίστασης και της θυσίας ειδικότερα στις ιστορίες ζωής των γυναικών, και υπό αυτήν τη νοηματοδότηση μετατρέπονται σε πεδία δράσης που συμμετέχουν στον συγκρότηση διάφορων όψεων της γυναικείας πολιτισμικής τους ταυτότητας²¹. Όψεις γυναικείων ταυτοτήτων πρωτίστως μαχόμενων και δυναμικών. Μέσα από τις αναφορές στα ηρωικά πρόσωπα στήνουν την δική τους ταυτότητα, άλλες ως γυναίκες που θυμούνται άρα αντιστέκονται, άλλες ως εργάτριες που αντιμάχονται την καθημερινότητα της φτώχειας και της σκληρής εργασίας, άλλες ως γυναίκες που σηκώνουν το βάρος της αποκλειστικής φροντίδας των άλλων, άλλες ως αριστερές και άλλες ως γυναίκες που υποτάσσονται σε μια πραγματικότητα που ξεπερνά τις αντοχές τους. Αυτό λοιπόν το επιλεγμένο παρελθόν δρα ερμηνευτικά και ευεργετικά στο παρόν τους. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι γυναίκες, ειδικά οι γυναίκες που βίωσαν τα γεγονότα, οικειοποιούνται και συμβολοποιούν και στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος του Εμφυλίου, τα ίδια συμβάντα και πρόσωπα και μέσω ενός πλήθους αναφορών, πραγματικών ή μυθοπλαστικών, γύρω από τις εκτελέσεις, ερμηνεύουν και την εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου²². Αντίθετα στη μνήμη των ανδρών, αλλά και γυναικών που προέρχονται από τα ορεινά, η άμεση αναφορά στην εμπειρία του Εμφυλίου εμφανίζεται να είναι προσδιοριστική και να συνιστά για τους περισσότερους ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για τη ζωή τους. Οι μνήμες τους θα λέγαμε ότι επικαθορίζουν

(Αθήνα: Εκδόσεις Νέστορας, 1982)· Φιλ. Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη: Μνήμες και ελεγεία* (Αθήνα: Εκδόσεις Νέοι Καιροί, 1989)· Μ. Χρυσικοπούλου, *Γυναικείες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας* (Αθήνα, 2001), σσ. 101-107. Γενικότερα βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο», στο Κωνσταντίνα Μπάδα – Θανάσης Σφήκας (επιμ.), *Κατοχή–Αντίσταση–Εμφύλιος. Η Αιτωλοακαρνανία στη δεκαετία 1940 – 1950*, Αθήνα, Παρασκήνιο 2010, σ. 459-464.

20 Κων. Μπάδα, ό.π., σσ. 465-469.

21 Βλ. αντίστοιχα Κωνσταντίνα Μπάδα, «Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο. Η μνήμη και το γεγονός, η μνήμη ως Ιστορία», στο Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής 2001, σσ. 230-240.

22 Το θέμα της μνήμης του εμφυλίου από την πλευρά των γυναικών προσεγγίζεται στο άρθρο, Κ. Μπάδα, «Ο εμφύλιος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), σσ. 112-129.

τις μνήμες της κατοχής και της αντίστασης και συνιστούν όπως αναφέρεται και η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν²³ για το Ζιάκα Γρεβενών, τις ερμηνευτικές καμπές στη βιογραφία και την προσωπική μνήμη τους.

Γενικότερα διαπιστώνεται ότι εντοπίζονται βασικές διαφορές στις θεματικές και στα αφηγηματικά μέσα των ανδρών και των γυναικών. Η τυπική οργάνωση της μνήμης των γυναικών π.χ. βασίζεται πάνω σε οικεία στο γυναικείο λόγο πολιτισμικά σχήματα: στη συχνότερη χρήση του λαϊκού λόγου και της παράδοσης, στην αναφορά του εμείς, όπου εμείς είναι κυρίως η οικογένεια και οι δικοί, στα σχεδόν κοινά και επαναλαμβανόμενα μοτίβα των πραγματικών ή επινοημένων προσωπικών ή συγγενικών σχέσεων, στην εκδήλωση μιας έντονα λαϊκής θρησκευτικότητας και εικονογραφίας, όπως η παρακάτω:

Τη μέρα που τους εκτέλαγαν, τη Χατζάρα τη φέρανε μοναχή της εδώ απ' παν που τους τελείωναν. Μέσα στους 120 και μια γυναίκα ... Αυτή σβαρνιότανε, αντιστεκόταν, σπάραζε ... Της έριχναν, της έριχναν, αλλά τίποτε, δεν την έπιαναν οι σφαίρες κι αυτοί βλαστήμαγαν ... Ότι έχεις απάνω σου βγάλ' το, της είπαν οι τσολιάδες ... Είχε τίμιο ξύλο πάνω της και δεν την έπιανε το βόλ'. Της τα τράβηξαν όλα και τα χρυσαφικά της όλα, κι αυτή φώναζε ... Να τα δώστε στον άνδρα μου, στον άνδρα μου, κι έπεσε μες το λάκκο»²⁴.

Και ήταν οικεία διότι ο γυναικείος λόγος εμπεριέχει μια ισχυρότερη σε σχέση με τον ανδρικό, πολιτισμική και συμβολική αυτονομία προερχόμενη από τη χρήση της παράδοσης και από τη μεταβίβασή της από γενιά σε γενιά²⁵. Η τελευταία νοηματοδοτείται από τις ίδιες με νέα περιεχό-

23 Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον 1997.

24 ΕΠΠ, αριθμ. συνεντ. 70.

25 Ένα άλλο ενδεικτικό στοιχείο είναι ότι στα αφηγηματικά μέσα για τη μνήμη της αντίστασης και του εμφυλίου συγκαταλέγονται π.χ. τα προικιά, τα σεντόνια, η γέννα, τα γυναικεία ενδιαφέροντα (π.χ. τα καλοχτενισμένα μαλλιά, τα ρούχα, οι χρωματικές λεπτομέρειες), οι πολλαπλές εν τέλει όψεις της γυναικείας ταυτότητας. *Να ινώ ήμνα πολύ φτωχειά εδώ π' τα λέμε κι είχα δυο, δυο όλα κι όλα σιντόνια για προίκα. Κι λέμε τώρα ήμασταν δυο-τρεις κουπέλες, οι οποίες μαζεύαμι όλα τα όπλα και τα στέλναμι απάν' (στο βουνό). Λέω να πάω να τυλίξω τα όπλα, με τα σεντόνια πρέπει.. θα φωνάζη μάνα μ' π' πήρα τα σεντόνια, τα πήρα όμως πύγαμι με τα όπλα τα τυλίξαμι εκείά πέρα... Οπωσδήποτε ειδοποιήθηκαν απ' τς' άλλους οι γιρμανοί. ... Έρθε ένας έκανε πως χαζοκοίταζε...». «Θυμάμαι τη Μαρία Δημάδη : θυμάμαι είχε ένα σημάδι εδώ [δείχνει στο μάγουλο] η Μαρία -ωραία!- Και είχε τα μαλλιά της αυτή, τα έκανε όλο παζ. Για να μη φαίνεται, όπως τα κάναμε τότε... Για να μη φαίνεται το σημάδι... Ναι, όπως τα έκανα εγώ μαθήτρια στη μέση μ' αυτό και τα μακριά και τα 'κανα παζ. Τα βάζαμε στα καλώδια τότε» (ΕΠΠ αριθμ. συνεντ. 121).*

μενα και ερμηνείες. Στη βία π.χ. και στο φόβο που προκαλούσε η εμφύλια σύγκρουση η μνήμη των γυναικών αντιπαραθέτει βεβαιότητες, θεσμοθετημένα και καθυσυχαστικά πλαίσια αναφοράς:

«Οι αντάρτες μπήκαν στον Άγιο Κωνσταντίνο, οι εθνικόφρονες άρχισαν να ρίχνουν όλμους. Πήγα να σκοτωθώ τότε... Ένας έπεσε κοντά μ'... Δεν έπαθα τίποτε. Την ημέρα του Σταυρού ανήμερα. Εκείνη την ημέρα δεν κάνω τίποτε, εκκλησιάζομαι, γιατί 14 του μηνός γίναν πρόσφυγες οι γονείς μας... Η μαμά μου τη φυλούσε αυτή τη μέρα, δεν σκοτώθηκε το παιδί μου έλεγε, έτσι κάνω κι εγώ.» (ΕΠΠΙ αριθμ. συνεντ. 41).

Παράλληλα όμως ο γυναικείος λόγος εμπεριέχει πολιτικές ερμηνείες υπό το φως της εκ των υστέρων εμπειρίας. Μπορεί να εντοπίζονται αναχρονισμοί, στερεοτυπικές αναπαραγωγές κυρίαρχου λόγου μαζί ωστόσο με συνειδητοποιημένες και στέρεες προσεγγίσεις, τεκμηριωμένες θέσεις και κριτική στάση:

«Όλα για το συμφέρον γίνονται. Οι Εγγλέζοι γιατί μπλέχτηκαν εδώ σε μας; Από καλό; Θυμάμαι όταν έφυγαν το '44 κι οι Γερμανοί απ' το Αγρίνιο, αμέσως ήρθαν Εγγλέζοι και θυμάμαι στρατιώτες μαύρους, πρώτη φορά έβλεπα μαύρους. Επέβαλαν την τάξη μας έλεγαν. Εγώ θυμάμαι που γέμιζαν τα καμιόνια με τσολιάδες ταγματасφαλίτες και Ράλληδες, και τους πήγαιναν αλλού για να μην γίνουν αντίποινα με τόσα που είχαν κάνει. Πήραν κι ότι στοιχειά υπήρχαν σε κάτι κούτες μεγάλες. Κανένα τους δε δικάστηκε. Δε τιμωρήθηκε κανένας τους».

Η μνήμη των γυναικών για τη δεκαετία και τα κατοπινά χρόνια μπορεί να δίνει διάφορες εκδοχές των ιστορικών γεγονότων. Όλες αυτές όμως, οι πραγματικές ή οι λανθασμένες ανακλήσεις αυτού του παρελθόντος, μας δείχνουν ότι η ιστορία πλάθεται πάνω στα ενδιαφέροντα των δρώντων υποκειμένων²⁶. Αφορούν τις επιδιώξεις τους για τη σύσταση της δικής τους ταυτότητας στο παρόν και την ερμηνεία της ζωής τους. Κάπως έτσι με την παρακάτω μνημονική της αναφορά στο *πανί του Τζουπέξε*, η κ. Μαρία 82 χρονών σήμερα, ερμηνεύει τόσο το παρελθόν της Κατοχής, όσο και το παρόν της ίδιας και της κοινωνίας και οικονομίας συνολικότερα:

«Αυτή τη σακουλίτσα που βλέπεις την έχω από τότε που ήταν οι Ιταλοί εδώ. Ήμουν 18 χρονών τότε και στη γειτονιά μας εδώ ήταν ένας στρατώνας Ιταλών και η μάνα μου έπλενε ρούχα τους. Τους βλέπαμε από το σπίτι και λέγαμε μεταξύ μας και καμιά κουβέντα με τον Τσουπέξε. Όταν τους πήραν, γιατί ήρθαν οι Γερμανοί και τους πετσόκοψαν, έδωσε

26 Πρβλ. γενικότερα Alessandro Portelli, ό.π. Επίσης Α. Collard, ό.π.

ο Τσουπέξε στη μάνα μου κρυφά ύφασμα πολύ. Ύφασμα λεπτό. Φτιάξαμε πολλά πράματα και προικιά δικά μου και της αδελφής μου. Αυτό το κομματάκι εγώ το έκανα σακουλίτσα και όλα μου τα χρόνια βάζω σ' αυτήν τον τραχανά μου, γιατί είναι λεπτή και αεριζεται ο τραχανάς και δεν πιάνει μαμούδι. 60 χρόνια το έχω αυτό το σακουλάκι και είναι φτιαγμένο από τότε με το χέρι ραμμένο, όχι στη μηχανή. Έτσι βγάλαμε τη φτώχεια πέρα με του Τζουπέξε το πανί. Κάναμε βρακιά, κάναμε κομπινεζόν, το καλό νυφικό μου σεντόνι με αυτό το έκανα».

Σε κάθε περίπτωση αυτή η ατομική μνήμη και άλλες μορφές της, όπως αυτή του τραγουδιού, ή της υλικής υπόστασής της, εμφανίζεται να δρα αντιπαραθετικά στην επίσημη συλλογική αμνησία και λήθη που ακολούθησαν οι τοπικές/εθνικές εξουσίες για 40 και πλέον χρόνια – ένα δείγμα της λογικής της λήθης και της σιωπής αποτελεί το γεγονός ότι ως τη δεκαετία του 1980 απουσιάζουν²⁷ στην ουσία από την πόλη οι δημόσιες αναφορές, μνημονικοί τόποι και οι τελετές μνήμης γι' αυτά τα δραματικά γεγονότα.

Στην πόλη των Ιωαννίνων η καταγραφή ιστοριών ζωής είναι περιορισμένη ακόμα. Ωστόσο μια πρώτη ανάλυση του υπάρχοντος υλικού, προερχόμενου από παλιούς κατοίκους της πόλης, φανερώνει ότι η συλλογική μνήμη για τη δεκαετία δεν είναι ακόμα αφηγήσιμη και δεν φαίνεται να συνιστά η μνημονική της αναφορά ένα δυναμικό πεδίο δράσης στη διαδικασία συγκρότησης των ταυτοτήτων του παρόντος της πόλης. Και σε αυτές τις βιο-αφηγήσεις η διάσταση του χώρου συνιστά κοινωνική διαδικασία στη συγκρότηση των τοπικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και συνιστά επίσης τον ορατό δεσμό του παρόντος με το παρελθόν. Έτσι το αστικό τοπίο των Ιωαννίνων επανέρχεται εμφαντικά στις αφηγήσεις: Οι δρόμοι Ανεξαρτησίας και Αβέρωφ με τα εργαστήρια και τα εμπορικά, τα παλιά καφενεία και ζαχαροπλαστεία, ο Μώλος και η λίμνη, οι παλιές συνοικίες, η Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία και τα άλλα δημόσια επιβλητικά κτίρια, οι κεντρικοί άξονες της πόλης που οδηγούν έξω και μέσα σε αυτήν, οριοθετούν γεγονότα, πλαισιώνουν αναφορές, και αποτελούν, μαζί με την αναφορά στο απώτερο, οθωμανικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό παρελθόν της πόλης, το σκηνικό για την περιγραφή γεγονότων που έχουν

27 Μπάδα Κωνσταντίνα και Ματσούκα Ευαγγελία, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο: Κορρέ Κατερίνα – Κούζας Γεώργιος (επιμ.), *Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια*, Πρακτικά Διημερίδας (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2010, σσ. 375-399 και Κ. Bada, “Exploring memory sites: Statues and monuments in Greek landscape. Meanings and interpretations”, Workshop titled: “Memory studies and Oral History. Why does this encounter matter”, University of Athens, 24 – 25 April 2009.

επιλεγεί για την οικοδόμηση των κοινωνικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων των υποκειμένων.

Η δεκαετία ωστόσο του 1940–1950 προσπερνιέται με γρήγορες και κοφτές αναφορές με εξαίρεση τον πόλεμο του '40-41 στα ηπειρώτικα βουνά, την εμπειρία της οπισθοχώρησης και το κάψιμο των χωριών από τους Γερμανούς. Το ολοκαύτωμα των Εβραίων²⁸ της πόλης, ο εμφύλιος και οι τρεις δίκες το 1948²⁹ με καταδίκες και εκτελέσεις συμπολιτών ίσως να έχουν τραυματίσει βαθειά τη μνήμη και την καθιστούν ακόμα σιωπηλή. Η επίσημη και η ανεπίσημη συλλογική μνήμη προσδιορίζονται³⁰ για την ώρα από άλλα επιλεγμένα παρελθόντα τουλάχιστον από τους ντόπιους Γιαννιώτες, όπως αυτό του οθωμανικού παρελθόντος της πόλης, της ακμαίας εμποροβιοτεχνικής–εργαστηριακής δραστηριότητας και της πνευματικής ανάπτυξης και πάνω σ' αυτά στήνονται οι πολιτισμικές ταυτότητες της πόλης και των ανθρώπων της. Και μέσω αυτών και της σιωπηλής αναφοράς στην ιστορική τραυματική εμπειρία της δεκαετίας ερμηνεύουν τη ζωή τους. Οι σύγχρονοι μύθοι ωστόσο που κυκλοφορούν εκεί κοντά στη συνοικία με τα εβραϊκά μνήματα – όπως αυτός με το κοριτσάκι που περπατάει τη νύχτα πάνω στον τοίχο του νεκροταφείου φωνάζοντας τη μητέρα του – συνιστούν έναν τόπο μνήμης πολλαπλώς νοηματοδοτούμενο από τα υποκείμενα δράσης. Και για την ώρα συνιστά αυτός το λανθάνον μήνυμα της αδρανούς μνήμης, το πολύτιμο ωστόσο στοιχείο για τη σχέση με το παρελθόν και για την ερμηνεία του.

28 Βλ. Christoph V. Schminck – Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II. Ιταλοί και Γερμανοί και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*. Ιωάννινα, Ισνάφι 2008.

29 Σπύρος Εργολάβος, *Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Αθήνα, Εκδόσεις Σοκκόλη, 1988.

30 Σημειώνεται ωστόσο ότι μνημονικοί τόποι για τα δύο αυτά σημαντικά γεγονότα έχουν αναγερθεί κατά την δεκαετία του 1980 και αποκτούν πλήθος νοημάτων από τα κοινωνικά υποκείμενα. Έχει επίσης προχωρήσει εν μέρει η έρευνα αλλά όλα αυτά δεν ανατρούν την διαπίστωση ότι η ατομική, ανεπίσημη μνήμη δεν έχει καταστήσει αυτήν την εμπειρία αφηγήσιμη.

Δ' Πανερωπαϊκό Συνέδριο
της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών
Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010

IV Congreso Europeo
de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos

Granada, 9-12 de septiembre de 2010